

TELLER BUDAPESTEN

Hargittai István

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár,
BME Szervetlen és analitikai kémiai tanszék, BME–MTA
Anyagszerkezeti és modellezési kutatócsoport
istvan.hargittai@gmail.com

Teller Ede születésének századik évfordulóját 2008. január 16-án a Magyar Tudományos Akadémián előadóülés tette emlékezetessé, melyen természetkutatók és történészek egymást váltva idézték fel és értékelték életét és munkásságát. Természetesen mindez csak a teljesség igénye nélkül történhetett, mégis feltűnt, hogy mennyire hiányoztak a Teller és a Teller család magyarországi életével kapcsolatos *magyarországi* forrásokból származó adatok. Inkább angol és amerikai szerzők műveiből, másodkézből származó utalások hangoztak el. Pedig Tellerék magyarországi életéről magyar források is bőséges anyaggal szolgálnak. Feltárásuk mind Teller életének és motivációinak, mind a huszadik századi magyarországi viszonyoknak jobb megismerését szolgálják.

Rendelkezésre állnak Teller Ede emlékiratai is, amelyek a hosszú és történésekben gazdag életút feltárásához sok tekintetben iránytűt jelentenek. Ugyanakkor nem szabad elhallgatni, hogy a kilencvenes éveiben járó tudósközszereplő visszaemlékezései helyenként nemcsak hiányosak voltak, de a közölt sztorik némelyike sem mindenben állja ki a szigorúbb ellenőrzés próbáját. Ezenkívül Teller és szerzőtársa magyarországi forrásokat nem használt fel az emlékiratok összeállításában.

Jelenleg készülő átfogó Teller-életrajzomhoz igyekeztem a magyarországi forrásokat is felkutatni. Ennek nyomán született ez az írás.

Teller a Mintagimnáziumban

Teller 1917-től volt a Minta diákja. Matematikát, történelmet, magyart, németet és latint tanult, és részt vett a testnevelési foglalkozásokon. Tanulmányait nem tartotta érdekesnek, és szenvedett attól, hogy az első időkben társai nem fogadták maguk közé. Visszaemlékezéseiben nem szentel nagy terjedelmet a gimnáziumi időknek, pedig azok nyolc hosszú évig tartottak, egészen 1925 júniusáig. Első matematikatanára kommunista volt, és Teller még hét évtizeddel később is emlékezett a tőle kapott ismeretekre. Egy 1990-ben adott interjújában az idős tudós megemlítette a kilences számok szabályát, amelyet ettől a tanártól hallott. Ha egy szám, például 243, kilenccel osztható, akkor a számjegyeinek összege, $2 + 4 + 3 = 9$ is osztható kilenccel. A tanulóknak tetszett ez a szabály, mert egyszerű volt és érthető, és a tanár be is bizonyította, nem csak közölte velük a tételt.

A rövid életű Tanácsköztársaság kommunista diktatúrája alatt az idő nagy részében a Teller család – az apát kivéve – Lugoson tar-

tózkodott. Amikor az időközben Románia részévé vált Lugosról visszatérhettek Budapestre, már új matematikatanárunk volt, akit Teller fasisztaként jellemezett ugyanabban az 1990-es interjúban. Ezt a tanárt nem érdekelte a matematika, csak az, hogy a tanulók olvashatóan írják fel az egyenleteket. Teller az egyik alkalommal a tanár által bemutatott megoldásnál egyszerűbb megoldást javasolt, és akkor a tanár, aki egyben az iskola igazgatója volt, Tellert zseninek nevezte, és fenyegetően hozzátette, hogy nem szereti a zseniket. Egy másik alkalommal, hasonló helyzetben a tanár – nyilvánvaló sértő szándékkal – feltételezte, hogy Teller osztályismétlő, azért tudja a megoldást. Egy 1984-es interjúban Teller kijelentette, hogy ez a tanár évekkal visszavetette fejlődését, és mindenki között a legnagyobb kárt okozta neki.

Fizikatanárával negatív tapasztalatai voltak, míg más tanárokról pozitív értelemben beszélt. Fizikatanára érdeklődő szakember volt, aki saját kísérletes kutatásokat is végzett. Amikor azonban Teller az utolsó előtti évben kérdéssel fordult hozzá, nem méltatta válaszára diákját, vagy nem is tudott volna a kérdésre válaszolni. Teller a relativitáselmétről olvasott, és a könyvet megmutatta tanárának. A tanár „kölcönvette” a könyvet, és csak az érettségi után adta vissza Tellernek.

Teller általános megjegyzésként azt rótta fel a Mintának, hogy nem jelentett a tanulók számára igazi kihívást. Ugyanakkor elismerte azt is, hogy az a fizika, amit a Mintában tanult, jó alapot szolgáltatott további tanulmányaihoz. Még fontosabbnak tartotta, hogy a Mintában eltöltött évek alatt tanult meg jól pingpongozni, ami későbbi élete során hasznosnak bizonyult.

Teller a Mintagimnáziumban tapasztalt jelentős antiszemitizmusról panaszkodott

évtizedekkel később is. Ebből a szempontból érdekes, hogy milyen volt Teller osztályának vallási összetétele. A gimnázium évkönyvei szerint az 1917/18-as tanévben Teller osztályába negyvenöt tanuló járt. A tanulók többsége római katolikus és zsidó volt, tizennyolctizennyolc, a többiek: evangélikus négy, református három és görögkatolikus kettő. A tizennyolc zsidó vallású tanulón kívül voltak még zsidó származású, de kikeresztelkedettek is, köztük Teller egyik legjobb barátja és későbbi sógora, a katolikus Schütz–Harkányi Ede.

Az érettségi idejére, 1925-ben a tanulók vallási megoszlása erősen megváltozott, ha erre vonatkozóan nincs is pontos összehasonlítási alapunk, mert az 1924/25 tanévben az iskola nem osztályokra lebontva, hanem csak az egész iskolára vonatkozóan adta meg az adatokat. Ezek szerint az iskolában a tanulók 50 %-a volt római katolikus, 26 %-a zsidó, 13 %-a református, 9 %-a evangélikus, 1 %-a görögkatolikus és ugyancsak 1 %-a unitárius. A zsidó tanulók számának csökkenése eltávazásokkal és kitérésekkel magyarázható. A zsidó tanulók kisebbségben voltak, de jelentős kisebbségben, különösen Teller tanulmányainak kezdeti szakaszában, mégis Tellert az itt tapasztalt antiszemitizmus maradandó emlékként kísérte további életében.

Teller annyira nem érezte jól magát a Mintában, hogy más iskolába szeretett volna menni. Visszaemlékezéseiben ír Virágh Pál nevű katolikus barátjáról, aki a Piaristákhoz járt, és aki kirándulásaikra is elhívta magával. Teller számára a Piarista Gimnázium álomiskolának tűnt, és a visszaemlékezések szerint rávette szüleit arra, hogy írassák át a Mintából a Piaristákhoz. Sajnos azonban, mint írja, mivel nem katolikus volt, a piaristák elutasították a jelentkezését. A közismerten toleráns és befogadó Piarista Gimnázium történeté-

nek ismeretében mindez következetlennek tűnt.

Áttanulmányoztam a Piarista Gimnázium példamutató gondossággal vezetett levéltárát, ahol semmi sem utalt olyan nyomra, amely szerint Tellerék valóban megpróbálták volna fiukat átíratni a Piarista Gimnáziumba. Ugyanakkor egyértelmű adatok szerint a Piarista Gimnáziumba, ha nem is nagy számban, jártak zsidó vallású tanulók végig azokban az időkben, amikor Teller gimnazista volt. Úgy tűnik, hogy Teller visszaemlékezéseiben gondolatkísérletet írt le és nem valóságos történetet.

Ami a Mintagimnáziumban a Tellerrel együtt tanuló diákok szüleinek társadalmi megoszlását illeti, többségük felső-középosztálybeli volt. Legtöbbjük orvos, ügyvéd, pedagógus és állami alkalmazott, a többiek földbirtokosok, gyártulajdonosok, üzletemberek, és néhányan nehezen definiálható foglalkozásúak.

Az évkönyvek alig említik Teller nevét a kötelező foglalkozásokon kívüli tevékenységek leírásában, de feljegyzik szorgalmasságát, valamint azt, hogy temetői megemlékezést tartott egyik elhunyt igazgatójuk sírjánál. Teller jegyei kitűnőek, ami ritkaságszámba ment. A mintegy harminc érettségiző közül öt lett kitűnő, tizenegy jó, tizennégy elégséges.

Teller a Műegyetemen

Teller édesapja kezdettől fogva azt szerette volna, ha fia külföldre megy tanulni, de édesanyja ragaszkodott ahhoz, hogy legalább 18 éves koráig maradjon otthon. Teller érettségikor tizenhét éves volt, és 1925 őszén beiratkozott a József Nádor Műszaki Egyetemre. Teller visszaemlékezéseit olvasva, úgy tűnik, hogy apja nem állt nagyon közel hozzá, de mindaz, amit Teller Miksáról cselekedetein

keresztül megtudhatunk, azt mutatja, hogy féltőn és szeretettel gondoskodott fiáról. Amikor el kellett döntenie azt, hogy Tellernek érdemes-e tudományos vagy műszaki pályára menni, konzultált Klug Lipót nyugdíjas professzorral, aki ábrázoló geometriát tanított. Később a család bécsi professzor barátjával, Felix Ehrenhafttal is megtanácskozta fia továbbtanulási terveit.

Egyébként Teller saját maga is kételkedett tehetségét illetően. Önbizalmát viszont növelték az országos tanulmányi versenyeken elért sikerei. Ezekben a versenyekben akkor még csak a már érettségizettek vehettek részt. Harmadmagával lett első matematikában 1925-ben, a két másik győztese Fuchs Rudolf és Tisza László voltak. Ugyanabban az évben fizikában egyedüli győztesként jelölték meg: bár Fuchs és Teller egyaránt megoldotta a feladatokot, a bírálóbizottság szerint Tellert illette meg az első hely. Teller és Tisza idővel Amerikában kötött ki, Fuchst zsidó munkaszolgálatosként 1944-ben megölték.

Teller a „József-műegyetem vegyészmérnök osztályába rendes hallgatónak fölvétetett,” az egyetemi napló bejegyzése szerint. Felvétele nem ütközött nehézségbe, bár akkor a *numerus clausus*-ként elhíresült XXV:1920-as törvény szerint a zsidó és zsidószármazású hallgatók létszámát korlátozták, Teller és Tisza versenygyőztesként akadály nélkül bejutottak az egyetemre. Teller mindössze egyetlen szemesztert járt a budapesti Műegyetemre, előmenetele inkább vegyes volt, mint kíváló. Viszont a vegyészmérnök hallgatóknak előírt tárgyak mellé olyan tárgyakat is felvett, amelyek tágabb érdeklődésére utalnak, így vektoranalízist és relativitáselméletet is.

Amikor tizennyolc éves lett, elutazott Budapestről, és a Karlsruhei Műszaki Egyetem vegyészmérnök hallgatója lett. A budapesti

Műegyetemtől azonban ekkor még nem vált meg hivatalosan. Erre csak 1928-ban került sor, amikor a Lipcsei Egyetemen elkezdte

doktori tanulmányait. A műegyetemi napló bejegyzése szerint 1928. november 2-án lépett ki a Műegyetemről, amellyel hazautazásai

Teller Edé

Született Budapest 1898. ik évben ix
vállasu; az 1925/26. iki tanév sept. havában
gimn. érettségi biz. alapján a József-műegyetem vegyészmérnök
osztályába **rendes** hallgatónak fölvétetett.

Tantárgy	Tanév	Állásított-e a lezáróvizsgára?	Előmenetel	Megjegyzés	Tantárgy	Tanév	Állásított-e a lezáróvizsgára?	Előmenetel	Megjegyzés
Analízis és geometria I. f.	1925/26.	Ia	6		Szerves kémia II. f.				
Matematika					Ritka elemek és vegyületek				
Kísérleti és technikai fizika					Általános géptan				
Általános kémia I. f.		Ia	5		Chemiai technológia				
Áll. géptan		Ia			Chemiai fizika				
Géprajz		Ia	3		Technikai mikroszkópia				
Ipari állattan					Ásványtani gyakorlatok				
Ipari növénytan					Analitikai gyakorlatok				
Szerves kémia I. f.					Újabb kémiai elméletek				
Ásványtan					Chemiai készítmények gyártása I.				
Fizikai optika					Technikai mykológia				
Vektoranalízis		Ia	6						
Relativitás elm.		Ia							
Matematikai gyak.									
Ásványtani gyak.		I							

I. ábra • Teller Edére vonatkozó bejegyzés a Műegyetemen. Külön kiemelem a vektoranalízis és relativitás elmélet tárgyakat, amelyek elsőéves vegyészmérnök hallgató esetében szokatlanok. (A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem szívésségéből, Batalka Krisztina levéltárosnak köszönhetően).

alkalmával azonban valamelyest ezután is kapcsolatban maradt. Így, amikor a későbbi Nobel-díjas Robert Mulliken és felesége 1928-ban vagy valamivel később Budapestre látogatott, Teller Pogány Béla professzorral együtt segítette látogatásukat. Pogány Göttingenben végezte fizikusi tanulmányait, spektroszkópiai kutatásairól tudunk, és egy időben a Műegyetem Gépészmérnöki és Vegyészmérnöki Karának (egyesített kar volt) dékánjaként működött. Teller még lipcsei doktorandusz korában Fudzsioka Jusio (Yushio Fujioka) japán fizikus budapesti látogatásának házigazdájaként is szerepelt. A háború után Fudzsioka Bécsben, a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségnél dolgozott, és amikor Teller édesanyját és nővérét kiengedték Magyarországról, bécsi tartózkodásuk idején segítette őket.

Teller Rockefeller Ösztöndíja

Teller 1933-ban a Rockefeller Alapítvány ösztöndíjával került Niels Bohr koppenhágai intézetébe, de korábban nem volt tudomásunk arról, hogy ösztöndíjának elnyerésében magyar vonatkozások is szerepet játszottak. Teller 1933-ban, Hitler és a nácik uralomra jutását követően a többi zsidó tudóssal együtt menekülsorsra jutott. Hazajöhetett volna Magyarországra, de ebben nem látott perspektívát sem szakmai szempontból, sem pedig a távolabbi kilátásokat illetően. Magyar útleveleire tekintettel, még Németországban is maradhatott volna, de ezt is elvetette. A britek voltak az elsők a nyugati demokráciák között, akik egyrészt kötelességüknek érezték, hogy segítsék a hontalanná váló tudósokat, másrészt azt is felismerték, hogy révükön kiváló szakemberekkel gazdagíthatják tudományos életüket. Teller két ajánlatot is kapott, az egyiket Frederick A. Lindemanntól, aki később Lord Cherwell néven Winston Chur-

chill tudományos tanácsadója lett; a másikat George F. Donnantól, aki a Londoni Egyetemre invitálta. Teller végül Donnan ajánlatát fogadta el, melyet azért is vonzónak talált, mert rugalmasságot biztosított számára. Teller ugyanis London előtt egy vagy két szemesztert szeretett volna Niels Bohr intézetében, Koppenhágában tölteni a Rockefeller Alapítvány ösztöndíjával.

Az ösztöndíj elnyerésére jó esélyei voltak, de meg kellett oldania egy problémát. Ez abban állt, hogy a Rockefeller Alapítvány csak olyanoknak adott ösztöndíjat, akik igazolni tudták, hogy lesz állandó állásuk, ahová az ösztöndíj befejezésével visszatérhetnek. Ez a probléma még a nácik hatalomra jutása előtt jelentkezett, de már akkor sem számíthatott Teller olyan németországi alkalmazásra, amely az alapítvány feltételeit kielégítette volna. Németországi állásai a ma szokásos szóhasználatlaltal posztdoktori jellegűek voltak, és határozott időre szóltak. A Rockefeller Alapítvány munkatársa azt javasolta Tellernek, hogy Budapesten próbálkozzék a megfelelő igazolások beszerzésével. A Magyar Országos Levéltárban őrzött levelezés szerint Teller ekkor, 1932 decemberében, édesapjához fordult segítségért.

Teller Miksa megint gondoskodó és hatékony apának bizonyult. Először Ortvy Rudolfot kereste fel, a Budapesti Egyetem elméleti fizika tanszékének vezető professzorát. Ortvy ismerte Tellert, aki többször is járt a tanszékén budapesti látogatásai alkalmával, sőt előadásban is beszámolt kutatásairól. Ortvy még Teller Miksa látogatása napján levelet írt Szily Kálmánnak, a Vallás és Közügyoktatásügyi Minisztérium államtitkárának, és olyan tanúsítvány kiállítását javasolta, amely szerint elképzelhető, hogy Teller állást kapjon Magyarországon. Ortvy mellékelte Teller

kézzel írott önéletrajzát és dolgozatainak különlenyomatát. Ortvy egyértelművé tette az államtitkár előtt, hogy nem lesz mód Teller alkalmazására, de érdemesnek tartotta a kért támogatás megadására.

Teller Miksa következő látogatása volt egyetemi diáktársához, Petrovich Elekhez, a Szépművészeti Múzeum igazgatójához vezetett. Petrovich szintén készített ajánlólevelet, feltételezhetően szintén Szily államtitkárhoz (a kézzel írott levélen nincs címzés). A magyar kapcsolat hasznosnak bizonyult, és Teller megkapta a Rockefeller-ösztöndíjat. A Koppenhágában töltött hónapok nagyban segítettek sikeres kutatói pályáját és újabb kapcsolatok kialakítását. Koppenhága után Londonba ment, ahol szintén nagyon eredményesen működött, majd 1935-ben a George Washington Egyetem meghívására az Egyesült Államokba távozott. Teller és felesége a háború előtt 1936-ban jártak utoljára Budapesten.

Tellerék a szovjet-kommunista diktatúra idején

A Teller család Budapesten maradt tagjai a következők voltak: Teller szülei, Miksa és Ilona, Teller nővére Emmi és Emmi fia, Teller unokaöccse, Kirz János. Emmi férjét, Kirz András ügyvédet 1944–45-ben zsidó munkaszolgálatosként megölték. Ugyancsak megölték – ismeretlen körülmények között – Teller sógorát, Teller feleségének, Micinek a bátyját, a fentebb már említett Schütz-Harkányi Edét. A család többi tagja véletlen szerencsék sorozatának köszönhetően életben maradt, és eredeti lakásukban, az V. kerületi Szalay utca 3-ban kezdte el felszabadulás utáni új életét.

Teller Miksának a felszabaduláson érzett öröme szorongással párosult, mert egyre jobban érezte a hamarosan megvalósuló szovjet és kommunista uralom előjeleit. Bár

1944-ben mint zsidó ügyvédet kizárták a kamarából, 1945 után újra ügyvédként tevékenykedhetett, de ez egyre nehezebben biztosította a megélhetésüket. Emmi évekig az amerikai nagykövetségen dolgozott tolmácsként, ami a következő években a hatóságok szemében rossz fényt vetett rá. Teller Miksa 1950-ben meghalt, a családot 1951-ben kitelepítették a szabolcsi Tállya községbe.

Tellerék kitelepítését az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárának anyaga szerint azzal indokolták, hogy az apa a Hungária gumigyár igazgatósági tagja volt. A valóságban csak jogtanácsosként dolgozott a gumigyárnak, ami nem lett volna elég jogcím a kitelepítéshez. Amikor azonban Tellerék fellebbezésekben és kérvényekben erre rámutattak, a hatóságok nem változtattak a döntésen. Nemcsak azért nem engedték vissza Telleréket Budapestre, mert ilyen apróságok számukra nem jelentettek sokat, hanem ekkor már azért sem, mert látóköriükbe került Teller Ede, és még nem alakították ki intézkedési tervüket a családdal kapcsolatban. Egyelőre minden módon nehezítették Tellerék életét. Így nem tették lehetővé, hogy János bejárhasson a közeli város középiskolájába. Titkos feljegyzésükben mint döntésük szempontjából hátrányos körülményt említik meg János kiváló tanulmányi eredményeit és különösen is matematikai kiválóságát. Amikor Emmi és János 1952-ben azt kérvényezték, hogy engedjék őket Izraelbe kivándorolni, erre is elutasítás volt a válasz.

Teller Ede személyével a magyar hatóságok 1951 közepe óta foglalkoztak. A „Kárász” fedőnevet adták neki, de más fedőneve is volt, például „Kerekes József.” A titkosszolgálat nemcsak ügynökeinek adott fedőnevet, hanem a célszemélyeknek is, és Teller is célszemély lett. Már a kezdet kezdetén elhatározták,

hogy valamilyen módon kapcsolatba lépnek vele, és felhasználják céljaiknak, de ezeket a célokat még sokáig nem jelölték meg. A kapcsolat létrehozását évek hosszú munkája előzte meg, de csak az előkészítésig jutottak el. Hihetetlenül sok embert mozgattak meg ebben az ügyben, és hálójukat egyre szélesebbre terítették. Látókörükbe vontak olyan csoportokat, mint például Teller Mintabeli volt osztálytársait, az Emmi nyelvtanfolyamain résztvevő külkereskedelmi munkatársakat és így tovább. Az akcióban olyan hírhedt állambiztonsági személyiség is szerepelt, mint Farkas Vladimir.

Kezdetben a Tellerről kialakított kép meglehetősen tájékozatlanságot árult el, de idővel a titkosszolgálat információi egyre pontosabbak lettek. Azzal kezdettől fogva tisztában voltak, hogy Teller fontos szerepet játszott a nukleáris fegyverek kifejlesztésében, hiszen az egész vizsgálat ennek nyomán indult el. Kezdetben olyan jelzőkkel írták le, hogy baloldali, haladó, demokratikus gondolkodású, sőt azt is tudni vélték, hogy Tellert lelkiismerete nem engedi tovább dolgozni az atomfegyvereken, és újabban védelmi eszközök kifejlesztése foglalkoztatja. Mindez növelte az ÁVH étvágását, azt remélve, hogy Teller közelébe kerülhetnek, és ehhez mindenféle terveket szőttek a családdal kapcsolatban. A családnak 1952 végén megengedték, hogy visszaköltözzenek Budapestre, tehát még Sztálin halála előtt, amikor a kitelepítettek általában még nem térhettek vissza, de elhelyezésükben nem segítettek, és eredeti otthonukat nem kapták vissza. Az ÁVH megpróbálta Emmi szervezni, de ez reménytelennek tűnt, mert sem bátyjával való kapcsolattartását, sem korábbi amerikai alkalmazását nem fedte fel az ezekről a tényekről egyébként jól tájékozott titkosrendőrök előtt.

Nagy erőfeszítések árán az ÁVH kiderítette, hogy Tellerék kapcsolattartása gyerekkori nevelőnőjük, Hesz Magda, ekkor már Jacob Schutz felesége, chicagói vagy Chicago környéki lakos segítségével valósul meg. Az amerikai levelek nem is Tellerék címére, hanem egy távoli rokonukhoz érkeztek. A hatóság nem akart lemondani Emmi beszerzéséről, és úgy gondolták, ha meggyőzéssel nem megy, akkor nyomást gyakorolnak rá. Napokig fogva tartották, és időről időre kihallgatták. Bár az akció irányítói nem akartak fizikai erőszakot alkalmazni, kiderült, hogy közvetlen fogvatartói, a szokásoknak megfelelően, durván bántak Emmivel. Végül a titkos jelentések arról számoltak be, hogy Emmi „Zsoldos Mária” fedőnévvel beszervezték, de az ezt követő időszak jelentései arról szóltak, hogy semmiféle használható anyagot nem kaptak tőle, viszont édesanyja számára ellátták olyan gyógyszerekkel, amelyekhez egyébként nem lehetett hozzájutni.

Ezen közben minden elérhető anyagot, amihez Tellerrel kapcsolatban hozzájutottak, feldolgoztak. Így részletes jelentés készült az Oppenheimer-ügyről és a meghallgatásról. A szó szerinti jegyzőkönyvek magyar fordítása megtalálható az anyagokban. Külön érdekesség, hogy az ÁVH-s tisztek értelmezték Teller Oppenheimer elleni vallomását. Azzal magyarázták, hogy ez a szokásos kapitalista hozzáállás, amellyel valaki ki akarja szorítani egy szervezet vezetőjét, hogy maga léphessen a helyére.

Ugyancsak folytatódott Emmi megdolgozása, miután kiderült, hogy szervezése nem hozott semmilyen eredményt. A következő terv az volt, hogy „férjhez adják”, és férjével együtt engedjék meg távozásukat Nyugatra. Nyilvánvaló volt, hogy az ÁVH által megrendezett férjhezadásban a férj be-

épített ügynök lett volna. Nem tűnik úgy, mintha ez különleges akciónak számított volna, és a megadott kéthónapos határidő azt jelzi, hogy ilyen műveletekben már szert lehetett gyakorlatra, bár egy felsőbb tiszt véleménye szerint a határidőt túl szűkre szabták. „Zsoldos Mária” feladatául azt akarták adni, hogy beszélje rá öccsét a hazatérésre, hogy azután itthon a „béke” érdekében folytassa tevékenységét. Ekkor már 1956 tavaszán vagyunk, és ebből az időből származik a levéltárnak az ÁVH által készített utolsó anyaga.

Valószínűnek látszik, hogy egész dossziényi anyag eltűnhetett a levéltárból, ami az 1956–1958-as időszakra vonatkozott volna. Ugyancsak feltűnő, hogy bár a Tellerrel kapcsolatos akciók nemzetközi jellege kiténik a rendelkezésre álló iratokból, a Szovjetunióra vagy a szovjet titkosszolgálatokra még csak utalás sem történik. Szóba kerülnek a román elvtársak, akik segítségét a lugosi vizsgálatokhoz veszik igénybe, és az NDK is szerepel, amikor Lipcsében is vizsgálódik az ÁVH. Teller tevékenysége és a vele kapcsolatos elképzelések nem Magyarország, hanem a Szovjetunió számára lehetnek igazán fontosak. Erre vonatkozóan semmilyen közvetlen információt nem találtam, de elképzelhetetlennek tartom, hogy egy ilyen fontos akció a szovjetek kihagyásával történt volna. Inkább azt tarthatjuk valószínűnek, hogy az egész akció szovjet kezdeményezésre és irányítással történt. Némelyik valóban fontosabbnak látszó iraton található a következő vagy egy-egy ehhez hasonló megjegyzés: „Nagyon sürgösen (sic) kérem lefordítani!” vagy „Le kell adni az Elvtársnak fordításra.” Az Elvtárs így szerepel, név nélkül, és az sincs megjelölve, hogy milyen nyelvre való fordításról van szó, de nem lehet kétség afelől, hogy a nyelv csak orosz lehetett.

Megemlítem, hogy az egyik érdekes ÁVH-s anyag Magos Gábor 1955. március 24-i kihallgatásáról készült jelentés, amely Tellernek és feleségének fiatalkori jellemzését tartalmazza. Magos szavai összhangban vannak egyéb forrásokból származó ismeretekkel, és Tellerék későbbi magatartásával. Magos, Teller Mici egyik féltestvére, a háború alatt először munkaszolgálatos volt, majd megszökött, és jugoszláv partizánokkal együtt harcolt a nácik és a fasiszták ellen. A háború után ismert kommunista lett, de az első között ábrándult ki az új rendszerből, és Nagy Imréhez csatlakozott.

Teller feleségét, Micit, a következőképpen jellemezte, szó szerint idézve, „...nagyon határozott, sőt dacos jellemű lány volt, sok különcködéssel. A családban szeleburdinak tartották, szüleiével, elsősorban mostohaapjával gyakran támadtak nézeteltérései (így pl. akkor, mikor »Mici« egyik barátnője – Birki Ágnes – lebukott kommunista tevékenységéért, el akarták tiltani egész baráti társaságától, »Mici« azonban kijelentette, hogy ő »fütyül az ilyen tilalmakra«. Politikailag Magos elvtárs nővérét nem baloldalinak, hanem »határozottan ellenzékinak«, »polgári haladó gondolkodásúnak« jellemezte. Leszögezte, hogy aktív kapcsolata a baloldali mozgalommal nem volt, azonban a Horthy-rendszerrel szemben állt.»

Tellerről, többek között, a következőket olvashatjuk a jelentésben. „»Kárász« Magos elbeszélése szerint sokban hasonlított »Mici«-hez. Mindkettőjüket bizonyos különcködés, a mindennapi élettől való távolállás jellemezte. »Kárász« erélyes, határozott ember, nehezen befolyásolható, határozott politikai nézete, meggyőződése nem volt, a Horthy-rendszerhez ellenségesen viszonyult már csak azért is, mert saját bőrén érezte a faji üldözéseket.»

A titkosszolgálati anyagokban egy másik prominens személyiség, Gimes Miklós neve is többször felmerült, de őt láthatóan nem vonták be a közelebbi vizsgálódásba. Gimes a házasságán keresztül volt Teller feleségének rokona. Korábban elkötelezett kommunista volt, befolyásos pozícióval rendelkezett a kultúra és újságírás területén, de ő is kiábrándult, és Nagy Imre egyik legközelebbi munkatársa lett. A forradalom leverése után nem menekült el, hanem szervezte az ellenállást. Nagy Imrével és Maléter Pállal együtt állították bíróság elé, ítélték el, és végezték ki 1958-ban.

A Stanford Egyetem Hoover-levéltárában őrzött dokumentumok szerint Teller többször is megpróbálta elérni, hogy családját kien-gedjék Magyarországról. Már 1946-ban küldött írásbeli nyilatkozatot arról, hogy gondoskodik róluk Amerikában. Akkor még csak Emmi és János kimeneteléről volt szó, Teller szülei maradtak volna. Teller Miksa halálával Teller édesanyja is rászánta magát arra, hogy elmenjen, de a további próbálkozások is sikertelenek maradtak. Az amerikai Atomenergia Bizottság elnöke, Lewis Strauss 1956 tavaszán arról értesítette Tellert, hogy családjának kihozataláról a CIA igazgatója, Allen Dulles és Robert D. Murphy külügyminiszter-helyettes is tárgyaltak. Ugyancsak 1956-ban Teller levelet írt a magyar–svéd Nobel-díjas Hevesy Györgynek, hogy segítse családjának Svédországba történő emigrálását, ebben az esetben Svédország csak közbeeső állomás lett volna. Időközben a magyar hatóságok megengedték Teller édesanyjának elutazását Izraelbe, de az idős asszony nem akart lánya és unokája nélkül távozni.

Az 1956-os forradalmat követően Kirz János elhagyta Magyarországot, és Bécsen keresztül Amerikába érkezett, ahol csatlakozott az ottani Teller családhoz. Most már csak

Teller édesanyja és nővére maradtak Budapesten. Ezután zajlott le az emlékezetes beszélgetés Szilárd Leó és Teller között, amelyben Teller azzal indokolta, hogy nem hajlandó meglátogatni a Szovjetuniót, hogy családját szinte túszként tartják Budapesten, és őt bármikor megszarolhatják velük. A következő Pugwash találkozón, az ausztriai Kitzbühelben, 1958 augusztusában Szilárd a szovjet küldöttséghez fordult segítségért, és a szovjet küldöttek beszéltek a magyar küldöttség egyik tagjával, a fizikus Jánossy Lajossal. Jánossy megkereste Szilárdot, és elkérte tőle Teller rokonainak adatait. Szilárd ezeket telefonon azonnal meg is kapta Tellertől és átadta Jánossynak.

Jánossy ebben az időben az MSZMP Központi Bizottságának tagja volt és az MTA alelnöke, aki hazaérkezése után nyilvánvalóan eljár az ügyben. Erre utal Teller édesanyjának és nővéreinek kiengedése és a Jánossy közbenjárását megköszönő 1959. január 21-i keltezésű Szilárd-levél, amely az MTA Levéltárában található. Ezzel véget ért Teller családjának budapesti kapcsolata, de ő továbbra sem volt hajlandó a Szovjetunióba vagy Magyarországra látogatni. A helyzet 1990-ben a Szovjetunió összeomlásával és Magyarország függetlenné válásával változott meg. Teller rövid egymásutánban többször Magyarországra, és kétszer Oroszországba is ellátogatott.

Megköszönöm a Piarista Gimnázium igazgatójának, Vízhányó Zsoltnak és Koltai András levéltárosnak, Bataalka Krisztinának, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem levéltárosának, a Magyar Országos Levéltárnak, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára munkatársainak, elsősorban Szakolczainé Kovács Évának kutatásaimhoz nyújtott segítségét. A

Stanford Egyetem Hoover-levéltárában végzett kutatásaimat az Alfred P. Sloan Alapítvány (New York) támogatása tette lehetővé.

FORRÁSOK: A fentiekre vonatkozó összes tény forrásait részletesen megjelölök készülő könyvem jegyzetei (lásd Hargittai István: *Judging Edward Teller: A Closer Look at One of the Most Influential Scientists of the Twentieth Century*. Amherst, New York: Prometheus, 2010). A Magyar Országos Levéltárban Teller Rockefeller-ösztöndíjára vonatkozó iratok az 1932-1936-68-6 (Rockefeller ösztöndíj) jelzésű dossziében található. Tellernek arra írá-

nyuló próbálkozásairól, hogy családját kien-gedjék Magyarországról, a Stanford Egyetem Hoover Intézménye Levéltárának hatalmas Teller-gyűjteményében találtam dokumentumokat. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában a Tellerre és családjára vonatkozó anyagok a K-1547/1-6 jelzésű dossziékban található. Ezeket a dossziékat előttem még senki sem kutatta.

Kulcsszavak: *Teller Ede, Mintagimnázium, Piarista Gimnázium, Budapesti Műszaki Egyetem, Rockefeller Alapítvány, Állambiztonsági Hatóság, kitelepítések, ügynökök*

IRODALOM

Frank Tibor – Patkós András (vendégszerkesztők) (2008): *Száz éve született Teller Ede*. Magyar Tudomány, 3, 258–333.
Hargittai István (2006): *Az öt világformáló marslakó*. Vince, Budapest
Hargittai István (2010): *Judging Edward Teller: A Closer*

Look at One of the Most Influential Scientists of the 20th Century. Prometheus, Amherst, New York
Teller Ede (2002): *Husadik századi utazás tudományban és politikában*. Husadik Század Intézet–Kairosz, Budapest (A magyar változatból kimaradt a társszerző, Judith L. Shoolery neve, az illusztrációk és a tárgy- és névmutato)

